

A KORA ÚJKORI KASSA NÉMET POLGÁRSÁGÁNAK OLVASMÁNYAI¹

Monok István

Kassa kora újkori története az egyik leginkább ismert a szakirodalomban, több modern szemléletű feldolgozás is született róla.² Polgárainak hétköznapi élete, élet-színvonala, anyagi kultúrájuk jellemzése az olyan összehasonlító tanulmányokban is szerepel, amelyek közül a legrégebbiek Radvánszky Béla³ és Demkó Kálmán⁴ tollából születtek, az egyik legújabb pedig Miloslavá Bodnarováé.⁵ Annak ellenére, hogy Demkó még egy – szerinte jellemző – elképzelt polgári könyvtár jegyzékét is összeállította,⁶ a könyvek, a polgárok olvasmányai a legutóbbi időkhöz⁷ az alapos elemzéseken kívül maradtak.⁸ A nyugat-európai, második világháború utáni

¹ A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt keretében zajlott.

² A 16. századra nézve lásd GRANASZTÓI György: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.* (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 2.) Budapest, 2012. – egy teljességre törekvő bibliográfiával: pp. 387–397.; A városi tisztviselők számbavétele is megtörtént: H. NÉMETH István: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács. 1500–1700.* Budapest, 2006. Külön kiemelem J. UJVÁRY Zsuzsanna két tanulmányát: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében.* Történelmi Szemle, 1979. 577–591.; Uő.: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Bp., 1984. 9–36.

³ RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. kötet.* Bp., 1879. (reprint: Bp., 1986.)

⁴ DEMKÓ Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században.* Budapest, 1890.

⁵ BODNAROVÁ, Miloslavá: *A polgárság életszínvonala a mai Kelet-Szlovákia szabad királyi városaiban a 16. században.* In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35.) Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 319–339. (Könyv nincs!)

⁶ DEMKÓ, op. cit. ... 1890. 277–280. – ma már tudjuk, hogy ezt a jegyzéket a források nem igazolták.

⁷ Külön hangsúlyozom Viliam Čičaj és a martini Szlovák Nemzeti Könyvtár régi könyves szakembereinek a szerepét e téren, hiszen az egyes szlovákiai városokat módszeresen sorra véve tekintették át a helyi könyves kultúráját. ČIČAJ, Viliam: *Knížná kultúra na strednom Slovensku v 16–18. storočí.* (Historické štúdie, 28.) Bratislava, Veda, 1985. Majd ez megjelent magyarul is: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya.* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, IV.) Szeged, 1993.

⁸ A magyar szakirodalomban kivétel JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. Szempontok reneszánszkor művelődésünk kutatásához.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I., Tanulmányok 1.) Bukarest, 1957. 361–393.; Ugyanez: Uő.: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* (METEM könyvek, 18.) Budapest, 1997. 319–350. Ugyancsak megjelent: *A reneszánsz Kolozsvár.* Összeáll.: Kovács András, szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. 84–125.

városkutatások módszerei a közép-európai kutatásokban csak az 1980-as évektől terjedtek el.⁹

Kassa város levéltára több szempontból is királyi utat kínál a kutatóknak, hiszen az iratanyag a 18. század eleji rendezéstől kezdődően csaknem teljesen a rendelkezésre áll. Nem is csoda, hogy a különféle művelődéstörténeti témák kutatói szívesen választottak esettanulmányok tárgyául kassai példákat. A könyvtörténet kutatói is. Ráadásul, a helyismereti szakirodalom e téren gazdag, bibliográfiai összefoglalása is elkészült.¹⁰ E bibliográfia megjelenésének évében kezdődött el a Szegedi Tudományegyetemen egy olvasmánytörténeti forrásfeltáró munka, amelynek keretében a teljes Királyi Magyarország és Erdély kora újkori levéltári anyagát átvizsgálták.¹¹

⁹ A Linzi Egyetemen az 1970-es évektől szervezett éves várostörténeti konferenciák anyagát kiadó könyvsorozatra utalok: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Ebben a sorozatban több, a városi könyvkultúra történetét érintő darab megjelent: Band V.: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1981.; Band VI.: *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1982.; Band XIII.: *Stadt und Kirche*. Hrsg. von Franz-Heinz Hye. Linz, 1995. Emellett más műhelyek is kutatásuk tárgyává tették a városi kultúrát, vö.: *Stadt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne*. Hrsg. von Stephan Albrecht. Köln, Weimar, Wien, 2010. A Kárpát-medence városaira vonatkozó legújabb magyar és szlovák szakirodalom a bőséges nyugat-európai dokumentumanyag alapján kimunkált módszereket szembesítette a magyar és a szlovák szakirodalom azután az itteni forrásokkal, s csak részben végezte el hozzá a szükséges alapkutatást. A legújabb szakirodalomban egyaránt találunk pozitív és negatív példákat. Vö.: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. (Medium aevum quotidianum, Bd. 2.). Hrsg. András Kubinyi, József Laszlovsky. Krems, 1991. A szlovák történetírásban éppen napjainkban tapasztalhatunk egy a mindennapok történetét bemutatni szándékozó hullámot. Lásd például: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Die Referate des Internationalen Symposions in Častá-Píla vom 11–14. September 1995*. (Slovenská Akadémia Vied. Historický Ústav – Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte, Bd. 6.) Hrsg. von Viliam Čičaj, Othmar Pickl. Bratislava, 1998.; *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám, II.) Hrsg. von Péter Ötvös, István Monok. Szeged, 1998.

¹⁰ *Dejiny knižnej kultúry v Kosičiach do roku 1945. Tematická bibliografia*. (Státna vedecká knižnica v Kosičiach, Séria A.) Zostavili Jozef Repčák, Mária Mihóková. Košice, 1981.

¹¹ A feltárt könyvjegyzékeket lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/eruditio>; nyomtatott változatában: *Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája. I–XII. kötet* (KtF). Szerk.: Monok István. Szeged, 1981–2006. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban (sorozatszerkesztők: Keserű Bálint, Balázs Mihály) újra kiadtak valamennyi olyan, a könyvek birtoklására és olvasására vonatkozó feljegyzést, ami már előbb is megjelent. Kassát illetően a következő kötetekben találhatóak anyagok:

Adattár 11. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István. Szeged, 1983.

Adattár 13/1. Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. Sajtó alá rend. Varga András. Budapest–Szeged, 1986.

Adattár 13/2. Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged, 1992.

Adattár 13/5. Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750. Sajtó alá rendezte Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István. Budapest, 2010.

Adattár 15. Kassa város olvasmányai, 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1990.

A Kassán megjelent könyvek, a Királyi Magyarország északi területein aktív könyvkereskedők raktáraiban összeírt kiadványok, a ma is meglévő könyvek kéziratos bejegyzései, illetve a jelzett levéltári forrásanyag ismeretében ma már részletesebb képet alkothatunk az itt élt polgárok olvasmányáról. Rögtön ki kell emelnünk azonban néhány alapvető megállapítást. A városban – és általában is a Magyar Királyságban és Erdélyben – megjelent könyvek közül alig találunk címeket a levéltári forrásokban, főként a hagyatéki összeírásokban. Alig van olyan könyvösszeírásunk a korból, amelyek Kassa kora újkori értelmiségének tagjai olvasmányait mutatnák meg, jóllehet nehezen elképzelhető, hogy a különböző vallásokhoz tartozó papi személyek, jogászok, orvosok és tanárok ne olvastak volna. Vannak jó példáink, de csupán példa jelleggel tudjuk ezen szakmák képviselőinek olvasmányait bemutatni. A város adminisztrációja példásan működött, úgy tűnik, a 17. század első harmada végétől már a magyar polgár elhunytakor magyar jegyző ment a házhoz a hagyaték összeírására, a némethez német nyelvű. Szlovák nyelvű összeírással azonban csak a 17. század legvégétől találkozhatunk, de a 18. század közepéig csak nagyon ritka esetben. A kassai hagyatéki inventáriumok elkészítése és fennmaradása ugyanolyan arányokat mutat, mint amelyeket a nyugat-európai kutatás megállapított: nagyjából minden tizedik polgár halálakor készülhetett összeírás, és ennek 10-15%-a maradt fenn.¹²

Kassán a 16. században egyetlen megjelent könyvről tudunk, a 17. században azonban 1610-től csaknem mindig működött officina itt.¹³ A könyvter-

¹² LABARRE, Albert: *Le livre dans la vie Amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires apres déces 1503–1576.* (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne. Série "Recherches", tome 66.) Paris, Louvain, 1971.; WEYRAUCH, Erdmann: *Bürger und Bücher. Informationen über ein Arbeitsvorhaben zur Geschichte des Buchbesitzes im 16/17. Jahrhundert.* Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 1981. 150–154.; BÁTORI, Ingrid–WEYRAUCH, Erdmann: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert.* Tübingen, 1982. WEYRAUCH átfogó képet is ad az alsó-szászországi városokról ebből a szempontból: *Bücher im Alltag niedersächsischer Bürger im 16. und 17. Jahrhundert.* In: *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland. 1150–1650.* (Ausstellungskataloge. 3., Bd. Aufsätze.) Hrsg. von Corel Mecksepper. Stuttgart, 1985.; Peter CLARK tanulmánya jó összehasonlító szempontokkal szolgál: *The Ownership of Books in England, 1560–1640. The Example of Some Kentish Townsfolk.* In: *Schooling and Society. Studies in the History of Education.* Ed. by Lawrence Stone. Baltimore, London, 1976. 95–111.; a Yale University tanárának Strasbourg-könyve pedig akár minta is lehet egy magyarországi város monográfiájához: USHER CHRISMAN, Miriam: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg. 1480–1599.* New Haven, London, 1982.; BEC, Christian: *Les livres des Florentins. 1413–1608.* (Biblioteca di "Lettere Italiane", Studi e testi XXIX.) Firenze, 1984.; ANELLI, Vittorio–MAFFINI, Luigi–VIGLIO, Patrizia: *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento.* 1986. Vö.: *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles.* Publ. par Bernard Vogler. Strasbourg, 1979.; *Porbate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Ed. by Ad van der Woude, Anton Schuurman. Wageningen, 1980.

¹³ V. ECESEDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig.* Bp., 1999. 80, 90–93.

més nem túlzottan nagy, de a Magyar Királyságot tekintve jelentősnek mondható, közel 350 könyv jelent meg 1700-ig.¹⁴ A megjelent könyvek nyelvi összetételéről az mondható, hogy alapvetően magyar és latin. A helyben kiadott könyvek – ahogy említettem is – ritkán tűnnek fel a levéltári forrásokban fennmaradt összeírásokban. Ugyancsak ritka az olyan eset, amikor egy-egy, ma is kézbe vehető könyv kéziratos bejegyzésében szereplő személynek a könyvei összeírását is ismerjük.¹⁵

A Magyar Királyságban a szervezett könyvkereskedelem csak a 18. század második felében indult el, addig jellemzően nyomdászok, könyvkötők, vagy vándor könyvkereskedők adtak el könyveket, vagy külföldre utazó kereskedők, diplomaták, és főként diákok vásároltak maguknak, illetve megbízóiknak olvasmányokat.¹⁶ Kassán egy eperjesi könyvkereskedőt, Caspart („bibliopola de Eperyes) tartóztattak le 1547-ben,¹⁷ de sajnos az ügyben nem készült összeírás a nála lévő könyvekről (vagy ez nem maradt fenn). Pedig a terület olvasmányainak keresztmetszetét adják a 16–17. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579), Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583), Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban, a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán. Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedelemmel is.

A városi olvasmányok jellemzésekor a reformáció elterjedését követő egy évszázadból ki szoktuk emelni a következőket: az olvasmányanyag tartalmi összetételében a világi jellegű ismeretek lassú terjedése, számarányuk érzékelhető növekedése figyelhető meg; a könyvanyag nyelvi szempontból latin többséget mutat, a német lakosság azonban jelentős és egyre növekvő számú anyanyelvű munkát szerez be könyvtáraiba. A 16. század közepéig a század elején kiadott humanista művek, illetve az ókori szerzők friss edíciói alkotják a könyvtárak gerincét, a reformáció első generációjának közismert szerzői közül is azok szerepelnek leginkább, akiknek erősebbek

¹⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok. I–III.* (RMNy). Kiad. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla [et al]. Budapest, 1971–2000. Vö. SZABÓ Károly: *Régi Magyar könyvtár I–II.* (RMK). Budapest, 1879–1885.

¹⁵ A szlovákiai könyvtárosok és kutatók példaadón sok régi könyvállományt tártak már fel, kiadták a régi könyvek katalógusait, az egyes könyvekben szereplő kéziratos bejegyzésekkel együtt. Fontos a teljes Kárpát-medence gyűjteményeinek anyagát együtt szemlélni, hiszen a kora újkori könyvanyag folyamatosan vándorolt egyik helyről a másikra. A katalógusokról lásd: MONOK István: *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus. 1978–1998.* Magyar könyvszemle, 1999. 120–130.; Uő.: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpathes. – Dvacet let vyzkumu knižni kultury v Karpatské pávni.* In: K vyzkumu zámeckych mešťánskych a cirkevních knihoven. Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles. (Opera romanica., Vol. 1., Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis.) Ed. Jitka Radimská. České Budjovice, 2000. 53–85.

¹⁶ A korszak magyarországi könyvkereskedelem-történetének eddigi legjobb összefoglalása, bibliográfiával: PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata.* In: V. ECSÉDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800.* Budapest, 1999. 291–340.

¹⁷ Adattár 11., 38. (Nr. 62.)

humanista kötődései (Philipp Melanchthon és közvetlen tanítványai, illetve a helvét kiadók között főként a bázeli officinák szerzői). A 16–17. század fordulóján a magyarországi városok olvasmányanyagát még mindig az európai szellemi áramlatok recepciójában mutatkozó naprakészség jellemezte. A teológiában népszerűek a vallási türelmességet hirdető, a teológiai megegyezésre törekvő iskolák képviselői (filippista szerzők, a heidelbergi irénikusok), a filozófiában a morálfilozófia, főként a keresztény újsztoicizmus alkotói (ezek gyakran már anyanyelven, németül, vagy éppen magyarul is), a politikai irodalomban pedig egyre terjedtek azok az elméleti munkák, amelyek a keresztény összefogást népszerűsítették a törököknek Európából való visszaszorítása érdekében. Természetesen jelentős historikus műveltségük volt a kortársaknak, főként Magyarország, a Német-római Császárság, Lengyelország, Csehország, Itália és a Török Birodalom története volt népszerű.¹⁸

Ezen az általános megállapításokon túlmenően azonban közelebb léphetünk a kassai német polgárság olvasmányaihoz. Rögtön elemzésünk elején aláhúzom, hogy nem tudom biztosan ki a német, ki a magyar és ki a szlovák, a lengyel, vagy éppen a cseh Kassán a 16. és a 17. században. Mindig a forrásokban szereplő névformát használom, és ha valakinek magyar neve van, magyar olvasmányai, főként, ha magyar imádságos könyve is, akkor úgy vélem, mondhatom magyarnak. Kassa lakossága a törökök elől a délibb területekről északra költöző gazdagabb magyar polgároknak köszönhetően a korai újkorban elmagyarosodott. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy katonai és diplomáciai központtá is vált, vagyis a magyar nemesség is beköltözött a városba, igaz, német császári tisztviselők is.¹⁹

Johann/János Rein († 1659) 38 könyve közül 7 magyar, 9 német (imádságos is), 22 latin, maga az összeírás magyar nyelvű.²⁰ Őt a német polgárok közé soroltam, ahogy Rézfazekas alias Scholtz Mártont († 1660) is. Őneki 14 könyve közül 4 német, 1 magyar, 9 latin, és volt német és magyar imádságoskönyve is.²¹

Venceslaus Machilles († 1654) fegyverkovács (Büchschlosser) nemzetiségét nem tudom megmondani. Olvasmányai – a forrásban megjelölt foglalkozásához képest – több mint érdekesek. Minden bizonnyal egy menekülni és állást változtatni kényszerült értelmiségi lehetett, hiszen görög nyelvtankönyve és görög Újtestamentum-kiadása is volt. 29 felsorolt, további 5 említett könyve között sok az iskolai ókori szerző, ezen túlmenően Martin Luther, Johann Brenz és Nicolaus Hemmingius postillái. Több Philipp Melanchthon-mű is gazdagította kis gyűjteményét.

¹⁸ Az eddigiekben hivatkozott irodalmon kívül lásd: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*. Bp., 1998. 160–164.; FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar könyvszemle, 1992. 100–121.

¹⁹ Lásd J. UJVÁRY Zsuzsannának az 1. jegyzetben hivatkozott tanulmányait.

²⁰ Adattár 15., 51–52.

²¹ Adattár 15., 52–53.

A „Windisch Gesang buch” tétel is a tulajdonos szláv nemzetiségére utal.²² Michael Wanusek († 1710) patikus is bizonyára valamelyik szláv közösség tagja volt. Könyveit említik (nem sorolják fel) úgy, hogy azok árából elégítik majd ki az adósságait.²³ Minden bizonnyal volt szlovák/szláv olvasói igény Kassán is, hiszen a Hans Gallen raktárában összeírt 608 könyvcím közül már 1583-ban is 13 tétel „behemisch” volt, nyelvtankönyvek, katekizmusok, *vita Christi*, imádságos könyvek, illetve bibliai könyvek kiadásai.²⁴

A következőkben a német polgárok olvasmányait elemzem, a magyarokét csak összehasonlító megállapításokhoz említem. Mindkét csoportról egy-egy *appendixet* csatoltam tanulmányomhoz.²⁵

A levéltári forrásokban fennmaradt könyves adatok táblázatából látható, hogy az átlagos polgár, mesterember, ha olvasott, a napi vallásgyakorlat könyveit vette kézbe. Imádságoskönyve, vallásához igazodóan – ez a kassai német polgár esetében a lutheránus volt – katekizmus, erkölcsi példázatok vagy prédikációkat tartalmazó kötete, iskolai könyve (általában ókori szerzők műveinek kivonatai latinul) és ritkán egy-egy bibliai könyv kiadása, „Hausartzney” vagy a közeli terület története. A kérdés az, hogy azok a polgárok, akik a város vezető testületeinek tagjai lettek, vajon mennyivel többet olvastak, és milyen könyveket. *Christoph Herstain* (1564) igazolja az előzetesen, pusztán logikai alapon megállapítható jelenséget: az említetteken túlmenően volt egy jogi könyve, illetve egy kancelláriai formulárium. Ha a polgároknak ezt a csoportját nézzük, akkor vannak, akik megfelelnek ennek a képnek, és jogi, adminisztrációs irodalommal is felkészülnek a választott tisztség ellátására, és vannak, akik láthatóan a klasszikus, az ókori szerzők szövegeiből vett műveltségre támaszkodva látják el ezt a feladatot. *Peter Sendner* (1600) például beszerzett országos joggyűjteményt („Vngerisch Decreta deutsch”), számlavezetési tanácsokat adó nyomtatványt éppúgy, mint a katonai rendszabályok alapjait. Emellett persze alapvetően a vallási meggyőződésének megfelelő irányba mélyítette ismereteit (predikációk, bibliai könyvek kommentárjai), és olvasott más vallásokról is (jezsuitákról, kálvinistákról). *Daniel Langh*nak (1663) már 39 könyve volt, ő is felkészültnek látszik lenni a választott tisztségből adódó feladatokra, és biztosan kereskedői tevékenységében is hasznát vette jogi és adminisztrációs ismereteinek. Néhány iskolai latin szerzőn kívül csak német könyvei voltak, feltűnően sok az életvitellel kapcsolatos (*regula vitae*), illetve a napi egészségügygel kapcsolatos kiadvány a lutheránus beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok és a néhány történelmi könyv mellett. *Bartholomäus Büblo* (1664) hagyatékában csak 11 könyvet írtak

²² Adattár 15., 44–45.

²³ Adattár 15., 75–76.

²⁴ Adattár 13/1., 33–34.

²⁵ Az egyes könyvjegyzékek megjelenési helyét nem közlöm külön jegyzetben.

össze, és további 7-et említenek. Német olvasmányanyag, a napi vallásgyakorlatot elmélyítő lutheránus olvasmányok, és voltak neki a napi adminisztratív ügyvitelt segítő kiadványai is. Az *electa communitas* tagjaihoz hasonlóan kellett volna, hogy legyen jogi olvasmánya *Mattes Khobernnek* (1597), akit a forrás „*Gerichts undt Kriegsdienstmann auff Zendreo undt Fillechkh*”-nek említ. Kis gyűjteménye egy késő humanista könyvtár: Erasmus, ókori szerzők kiadásai (iskolai és tudományos), Melanchthon retorikai és filozófiai munkái, lutheránus teológia, de kézikönyv a jezsuitákról is.

A Királyi Magyarország kora újkori művelődéséről szóló szakirodalom kiemeli azt a jelenséget, hogy a 16. század második felében az anyanyelvi olvasmányok előretörése mellett egy határozottan világiasodó tendencia is megfigyelhető.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a historikus irodalom, a jogi és más szakmai olvasottság mellett megjelent a szépirodalom mint szórakoztató olvasmány. Ez ebben a régióban sokszor még latin nyelvű volt, még akkor is, ha tudjuk, nem biztosan tudott mindenki olyan szinten latinul,²⁷ hogy szórakozva olvasta mondjuk Plautus egy színművét. E jelenség igazolására két kassai példát említhetek. *Johann Hensel* (1580, 49 könyv) csak latin nyelvű könyveket tartott. Ókori szerzők uralják könyvtárát, görögök is, vélhetően latinul. Nemcsak a historikusok és a szépírók, hanem az ókori tudományos irodalom is. A humanista irodalom is erős (Erasmus, Vives), a reformáció azonban hiányzik, csupán Luther és Melanchthon életrajzát szerezte meg. *Georg Buntzler* (1594, 44 könyv) már német és magyar nyelvű könyveket is vásárolt, jöllehet a könyvtárban nála is az ókori szövegek dominálnak. A grammatikák, retorikák jelenléte inkább olyan kiváló olvasmányokra utal, amellyel az iskolai órákra készült.

A városban vezető tisztséget vállalók könyvhagyatékai közül kiemelkedik négy személy hagyatéka, közülük hárman városbírók is voltak. Kettő német és egy magyar. *Hans Schirmer* (1637) főbíró²⁸ 101 könyvét említik, örvendetesen 70-et fel is sorolnak. Több szempontból is figyelemre méltó ez a könyvtár. Első, akinek könyvei közt két francia nyelvűt is említenek, az egyik Philippe de Commynes történeti műve. Olyan szépirodalmat olvasott, mint Francesco Petrarca olaszul (!),

²⁶ PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. Történelmi Szemle, 1984. 80–102.; Uő.: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja*. Századok, 1985. 1006–1008.; mindkettő újra megjelent: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. (A Ráday gyűjtemény tanulmányai, 8.) Budapest, 1995. 77–97., 31–55.; lásd még Uő.: *Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre*. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest. 115–125.

²⁷ Cf. TÓTH István György: *Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko*. [Das Latein wie die Redensprache im Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert mit Rücksicht auf die Slowakei.] Historický Časopis 44(1996) č. 1. 102–113.; Uő.: *Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: History Department Yearbook of Central European University. 1997–1998. Budapest, 1999. 93–111.

²⁸ KERÉKES György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa, 1940. 36–39.

és több más olasz nyelvű munka is gazdagította a könyvtárát, például egy *Orlando Furioso*. Vallásos ízlése is a nyitottságra utal. Lutheránus, de már van két Johann Arndt-kiadványa is, ami a Magyar Királyságban korai recepciónak mondható. Lelkiségre utal, hogy az *Imitatio Christi* is ott volt könyvespolcán, és a „*Tractatus spiritualis Italice*” könyvcím sem protestáns olvasmányra utal. Geometriai, orvosi könyvek mellett kifejezett képes albumok is előfordulnak könyvjegyzékén. Az övéhez hasonló nagyságú volt *Johann Lang* (1645) jegyző, majd bíró²⁹ gyűjteménye is (105 könyvét sorolja fel a hagyatéki összeírása). Ez utóbbi német nyelvű volt, iskolai latin szerzők, egy magyar–német és latin szótára utal még nyelvi tájékozódására. Tartalmilag azonban unalmas lutheránus könyvtárnak mondható, bár ebben a műfajban gazdag. A teológiai és vallásgyakorlati irodalmon túlmenően csak hétköznapi használatú orvosi tanácsokat tartalmazó könyvei voltak. A harmadik városbíró, akinek ismerjük olvasmányait, a nemesi származású magyar *Keviczky János* (1656)³⁰ (hagyatékában 137 könyvet említenek, 97-et fel is sorolnak).³¹ Az összeírók német nyelvű könyveit nem sorolták fel. A magyarok és a latinok alapján hagyományos műveltsége volt: ókori szerzőkön iskolázott latin, históriák, alapvető jogi munkák. Modernként annak alapján említhető, hogy lutheránus alpműveltsége mellett számos katolikus szerzőtől való könyve is volt. A könyvjegyzék alapján az a benyomásom, hogy a köznemesi család őt megelőző generációja is gyűjtötte a könyvet, ezeket ő örökölte. Erre utal a meglepően nagyszámú középkori szerző jelenléte. A negyedik nagyobb könyvtárat is dokumentáltan birtokló városi tisztségviselő a sziléziai származású³² tanító³³ *Caspar Lemann/Lehman* (1663, 117 könyv). A gyűjtemény jellegzetessége a latin, a görög és a héber nyelv látható érdeklődéssel való művelése. Nyelvtanok, szótárak, a nyelvekről írt humanista művek mutatják ezt. Kevés jogi és orvosi könyvcím mellett a teológiai olvasmányok dominálnak. A történeti irodalom teljességgel hiányzik. A teológia ortodox lutheránus, de több, a lelkeségi irodalomba sorolt mű is megtalálható. Az egy-két pietista szerző és Thomas Kempis feltűnése benyomásom szerint csak a vitapartnerek jelenlétét jelzik.

Általánosságban igaznak tartom, hogy ha egy hagyatéka az asszony nevének került összeírásra, a felsorolt könyvek mögött inkább az elhunyt férjet érdemes keresni, és az ott említett olvasmányokat nem mint asszonykönyvtárat elemezni. *Rachel Sartorius* (1684) azonban talán kivétel. A 26 felsorolt könyvcím kétnyelvűségről (német, magyar) tanúskodik. Több imádságoskönyve volt, bibliai részek kiadásai külön-külön, de feltűnően sok a komolyabb elmélkedés. *Pia desideria*, vagyis a pietista

²⁹ KERÉKES 1940, 113–123.

³⁰ WICK Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa, 1941. 102–104.; HALÁSZ József: *Keviczky János városbíró és a XVII. századi Kassa*. In: Széphalom, 14(2004). 179–189.

³¹ Adattár 13/1., 182–185.

³² Cf. RMNy 2306.

³³ „Scholae Cassoviensis Conector”

kegyességi irodalom néhány darabja és további bibliai históriák, az igaz, feltehetően isteni szeretetről szóló kiadvány („1 könyv Verus Amor”), mesék és ortográfia.

A városi értelmiségtől kevés német hagyatéki összeírás maradt ránk. A tanítókról, akiket az *electa communitas* tagjává választottak, már szóltunk. Fennmaradt *Johann Peter Syring* patikus (1667) hagyatéki leltára, nem meglepő, hogy kis gyűjteménye szakkönyvtár, orvosi alapkönyvek, herbáriumok. Könyvespolcának ékköve lehetett, és bizonyára sok pénzt áldozott ezért, egy illusztrált növénytan.

A lutheránus lelkész *Sebastian Türck* (Löcse, 1587 – Kassa, 1623) jól felkészült hivatása gyakorlására.³⁴ 239 könyvével a legnagyobb könyvtára volt a korabeli Kassán. Kiváló lutheránus teológiai szakkönyvtár, kifejezetten modern. Az ortodox lutheránusok mellett nagy számban Melanchthon és tanítványai művei. Feltűnő a svájci teológusok jelenléte, bázeli és zürichi kiadványokkal. Késő humanista alapművek sora is rendelkezésére állott, az ókori szerzők tudományos kiadásaival. Petrus Ramus logikai kézikönyve mellett a Vergilius-kiadása is jelzi a tulajdonos modern olvasottságát. A 16–17. század legmodernebb rétorikai iskolája, a strassburgi Johann Sturm vezette műhely is képviselve volt e gyűjteményben Kassán. Teológiai és filológiai érdeklődésén túlmutatnak az olyan címek, mint Caspar Peucer *De dimensione terrae*, vagy a kortárs politikai eseményekre vonatkozó munkák.

Természetesnek vehető, hogy egy tanítónak, lelkésznek, patikusnak vagy éppen egy felcsernek voltak könyvei, de fontos figyelni arra is, hogy a 17. század második felétől egyre több mesterember, önöntő, rézműves, szíjgyártó, bodnár vagy éppen szűcs hagyatékában fordulnak elő könyvek, néha 5–15 kötet is. Az egyszer előforduló „török alchoran” érdekesség (*Theodolphus Beer*, 1683), de az már külön jelenséggé válhat, hogy a 17. század második felében a kis polgári könyvtárakban is többször feltűnik Johann Arndt neve, és azt sem tartom véletlennek, hogy a lutheránus polgárság emellett ismerte az *Imitatio Christi* szövegeit (a magyar polgárok éppen a jezsuita Pázmány Péter fordításában is megvették, magyarul). Jellemzőnek tartom azt is, hogy egy több felekezet vallásgyakorlatának valóságában élő városban a lutheránus német polgárok a jezsuitákról vagy a kálvinistákról időnként megvásároltak maguknak egy-egy könyvet. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy az asszonyhagyatékokban is említene könyveket, ami arra utal, hogy Kassa polgárai gondot fordítottak a leányok olvasni és írni taníttatására is. Hagyatéki jegyzékeik ezt a tényt is mutatják.

³⁴ Wittenbergben tanult, majd Löcsein volt tanár, Kassán 1613-tól lépett egyházi szolgálatba. Két nyomtatott műve ismert: RMNy 1220, 1248.

Appendix 1.: A kassai német polgárok olvasmányaira vonatkozó kiadott adatok:

Név	Városi funkció Inneren Rat (Senat) Wahlgemeinde (electa communitas)	Könyvek	Megjelent
Christoph Herstein († 1564)	szenátor: 1560–1561; választott község tagja: 1562–1564.	9 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 1.
Claudius Perhard († 1567)		13 könyv (említett ³⁵)	Adattár 15. 1.
Johann Hensel († 1580)	tanító, harangozó	49 könyv (felsorolt)	ifj. Kemény Lajos, MKsz 1888. 329– 330.; Adattár 13/1. 20–22.; Adattár 15. 2.
Johann Gallen († 1583)	könyvkereskedő raktá- ra	603 könyvcím (felso- rolt)	ifj. Kemény Lajos, MKsz 1887. 136- 138.; uő. MKsz 1895. 310–320.; Adattár 13/1. 22–35.; Adattár 15. 2.
Johann Lingen († 1590)		7 könyv (említett)	Adattár 15.
Georg Buntzler († 1594)		44 könyv (felsorolt)	Ábel Jenő, MTAK MSS 335/7.; Kovács Sándor Iván, MKsz 1965. 68–69.; Adattár 13/1. 45–46.; Adattár 15. 3.
Colomann Sorgh († 1594)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 3.
Mattes Khober († 1597)	bíróági altiszt (?) Gerichts- und Kri- egsdienstmann	37 könyv (felsorolt)	Repčák-Mihóková 1981. 469.; Adattár 15. 4-5.
Fridericus Friedrich († 1597)		10 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 6.
Peter Sendner/Sendler († 1600)	választott község tagja: 1594–1598.	28 könyv felsorolt és további 10 említett „kleine bett büchlein”	Adattár 15. 7.
Paul Kromer († 1600)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 7–8.
Johann Kelpin († 1600)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 8.

³⁵ „XX kleine Bücher”; „yy verschiedene Bücher” etc.

Michael Lipert († 1605)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 9.
Georg Sandt († 1606)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 10.
Peter Brunner/Bruner († 1609)	választott község tagja: 1573–1607.	3 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 10–11.
Elias Hoffmann († 1617)	kereskedő	5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 12.
Jakob Erhardt († 1618); felesége magyar: Kakas Ilona		8 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 12–13.
Caspar Elinger († 1622)		21 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 13–14.
Sebastian Türck († 1623)	lutheránus lelkész	239 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 14–20.
Martin Flasch († 1636)	választott község tagja: 1624–1636.	5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 25–26.
Johann/Hans Schir- mer († 1631)	választott község tagja: 1623–1630. szénátor: 1631	70 könyv felsorolt (1637, özvegye halá- lakor), további 31 említett (Manuscripti)	Adattár 15. 26–27.
Johann Stillaver († 1641)		1 könyv (említett)	Adattár 15. 29.
Emericus Baltruhen († 1644)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 30.
Rebenstoch család tagja († 1644)		12 könyv (említett)	Adattár 15. 32.
Johann Lang († 1645)	választott község tagja: 1604–1609. szénátor: 1610–1630. aljegyző, majd jegyző, Kassa város bírāja: 1617–1620, 1624– 1626.	105 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 32–35.
Martin Syener († 1648)		5 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 38.
Susanna Flaschin († 1650)		7 könyv (említett)	Adattár 15. 39.
Anna Kemely († 1650)		7 könyv felsorolt, további 5 említett	Adattár 15. 39.
Margaretha Böhm († 1652)	ónöntő (Ziengies- serin)	39 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 41–42.
Abraham Stettner († 1652)		2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 42.
Hans/Johann Müller	felcser (Zuchtscherer)	25 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 43–44.

(† 1654)			
Johann/János Rein († 1654)		38 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 51–52.
Martin/Márton Scholtz alias Rézfaze- kas († 1660)		14 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 52–53.
Johann Mulz († 1662)		1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 53.
Caspar Le- mann/Lehman († 1663)	tanító, választott község tagja: 1652–1653. szénátor: 1654–1662. országgyűlési képvisel- ő: 1662.	117 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 55–58.
Daniel Langh († 1663)	választott község tagja: 1649–1662.	39 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 59–60.
Bartholomeus Büblo († 1664)	választott község tagja: 1654–1656	11 könyv felsorolt, további 7 említett	Adattár 15. 60.
Steffan Caspar († 1666)		4 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 62.
Eisabeth Mayerin († 1666)		1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 62.
Johann Peter Syring († 1667)	patikus	12 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 62–63.
Christian Krautwurst († 1673)	patikus	1 könyv, megnevezett	Adattár 15. 65.
Georg Treybl († 1675)		10 könyv (említett)	Adattár 15. 66.
Erasmus Kinczel († 1677)		23 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 66–68.
Christoph Weltzer/Veltzer († 1678)	rézműves	13 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 68.
Michael Banke († 1678)	bodnár	2 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 68.
Tobias Schmidt († 1679)	szíjgyártó	6 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 69.
Matthias Mozern († 1679)		6 könyv felsorolt, további „egy láda” említett	Adattár 15. 70.
Theodolphus Be- er/Bér († 1683)		14 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 70–71.
Rachel Sartorius		26 könyv (felsorolt)	Adattár 15. 72–73.

(† 1684)			
Georg Mauk († 1686)	szűcs	26 könyv (említett)	Adattár 15. 73.
Martin Leder († 1698)		75 könyv (említett)	Adattár 15. 74.
Anna Weiss († 1710)		4 könyv felsorolva, és említett „nemel apro konyveczkek”	Adattár 15. 75.
Johann Edel († 1710)		3 könyv (említett)	Adattár 15. 75.
Matthias Hoster († 1713)		1 könyv említett	Adattár 15. 76–
Caspar Wiszt († 1714)	könyvkötő, könyvke- reskedő	92 könyv felsorolt (eladó), és további 406 említett (köten- dő)	Kemény Lajos, MKsz 1912. 158–161.; Adattár 15. 76–79.

Appendix 2.: Kassai magyar polgárok könyvjegyzékei.³⁶

Szegedi család (1595)	Adattár 15. 3–4.
Károlyi Gáspár (1597)	Adattár 13/1. 57–58.; Adattár 15. 5–6.
Német Kristóf (1609)	Adattár 15. 10.
Békéssy János (1612)	Adattár 15. 11.
Kállay Erzsébet (1625)	Adattár 15. 21.
Szegedi István (1628)	Adattár 15. 21–22.
Szegedi Mihály (1632)	Adattár 15. 23.
Váradi Karácsony Jánosné (1635)	Adattár 15. 24–25.
Szüney István (1636)	Adattár 13/1. 127–128.
Nagy Pál (1636)	Adattár 13/1. 130.
Ismeretlen kereskedő (1642)	Adattár 13/1. 131.
Alvinczi Péter (1645)	Adattár 13/1. 152–153.; Adattár 15. 32.
Szegedy György (1646)	Adattár 13/1. 153–154.; Adattár 15. 35–36., 38.
Várallyai István (1646)	Adattár 15. 35–36.
Zsolnai András (1648)	Adattár 15. 37–38.
Dobrai György (1650)	Adattár 15. 39–40.
Aranyasi János (1651)	Adattár 15. 40–41.
Tompa alias Gombkötő János (1654)	Adattár 15. 42–43.
Tóbiás Kristóf (1655)	Adattár 15. 46.
Kis Király Pál (1655)	Adattár 15. 47.
Kassai Szabó András (1656)	Adattár 15. 48.
Egeressy János (1656)	Adattár 13/1. 177–180.
Keviczky János (1656)	Adattár 13/1. 182–185.
Hodol Mátyás (1657)	Adattár 15. 48.
Szegedi Miklós (1658)	Adattár 15. 48–49.
Féja András (1658)	Adattár 15. 50–51.
Varga János (1665)	Adattár 15. 61.
Bónis Ferenc (1665)	Adattár 13/2. 39–40.

³⁶ Csak azokat az adatokat jelzem itt, amelyek legalább 5 különböző könyvet fel is sorolnak. Valamennyi egyéb levéltári feljegyzés, amely könyvet említ, megtalálható az Adattár 15. kötetében.

Fibik Szabó György (1668)	Adattár 15. 63.
Tassi Gombkötő Márton (1672)	Adattár 15. 64.
Szikszay Margit (1673)	Adattár 15. 64–65.
Maklári István (1674)	Adattár 15. 65.
Szlatinai András (1679)	Adattár 15. 69–70.
Holló Zsigmond (1684)	Adattár 15. 71–72.; Adattár 13/2. 116–117.
Féja Dávid (1687)	Adattár 11. 491–493.
Reviczky János (1743)	Adattár 13/5. 20–34.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KALÁSZATOK

Szerkesztette:

Czeglédi László – Mizera Tamás – Verók Attila

Líceum Kiadó
Eger, 2017

TARTALOMJEGYZÉK

Monok István: A kalászatról.....	7
Szűcs Kata: Portugáliai Szent Erzsébet kultuszának emlékei	9
Monok István: A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai.....	21
Mizera Tamás: Erudíció és neveléstörténet. A kora újkori felvidék tanítókönyvtárainak vizsgálatáról	36
Faa-Lendvai Erzsébet: Bencés diákok a nagyszombati egyetemen.....	43
Rácsai Rita: Nőkép a 18. századi református halotti prédikációkban	55
Tengely Adrienn: Az 1848-as egri egyházmegyei zsinat előkészületei.....	76
Bartók Béla: Tündérvölgy elfoglalása. Bródy Sándor: Az egri diákok.....	87
Bényei Miklós: A debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja. A kilencvenedik születésnap	96
Kusper Judit: A műfaj mint az olvasás lehetősége. Gárdonyi Géza: Ida regénye	122
Veres Gábor: A kulturális örökség népi műemléki értékei Heves megyében	129